

Polisi Pan-Islamisme semasa Pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II (1876-1909M)

Pan-Islamism Policy in the Reign of Sultan ‘Abd al-Hamid II (1876-1909)

ZULHELMAN ROSLAN
ERMY AZZIATY ROZALI

ABSTRAK

Perbincangan artikel ini bertitik tolak daripada kenyataan al-Sallabi yang menyatakan Sultan ‘Abd al-Hamid II menggunakan beberapa metode pelaksanaan untuk merealisasikan polisi Pan-Islamisme yang diperkenalkannya. Objektif kajian ini adalah untuk meneliti latar belakang pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II, membahas konsep Pan-Islamisme sehingga ia berkembang sebagai satu polisi dan menganalisis metode pelaksanaan yang dilakukan oleh Sultan ‘Abd al-Hamid II dalam memmanifestasikan polisi Pan-Islamisme kepada umat Islam. Kajian berbentuk kualitatif ini menggunakan pendekatan kajian sejarah dan analisis kandungan. Kajian ini mengaplikasikan kaedah dokumentasi dalam pengumpulan data dengan menfokuskan pada sumber berkaitan sejarah pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II dan penulisan berkenaan polisi Pan-Islamisme. Manakala aspek penganalisisan data kajian ini dianalisis dengan menggunakan kaedah tematik dan deduktif. Dapatan kajian mendapati terdapat ramai pihak yang terlibat dalam menyokong Sultan ‘Abd al-Hamid II dan menjadi asas kekuatan polisi tersebut sehingga tersebar luas kepada umat Islam. Justeru, peranan tokoh pendakwah dan intelektual, jaringan aliran tasawuf, penstrukturan institusi pengajian ilmu, kemampuan Sultan ‘Abd al-Hamid II dalam berdiplomasi, pembangunan sistem telegraf dan perkhidmatan pos serta projek kereta api Hijaz menjadi metode bagi memmanifestasikan polisi kesatuan umat Islam tersebut.

Kata kunci: Pan-Islamisme; Sultan ‘Abd al-Hamid II; ‘Uthmaniyyah; sejarah politik; polisi pentadbiran

ABSTRACT

This article commences discussion from al-Sallabi's statement that Sultan ‘Abd al-Hamid II employed several methods of implementation in order to realize the Pan-Islamism policy he introduced. The research objectives are to examine the background of his reign, discuss the Pan-Islamism concept until it developed as a policy and analyse the methods of its implementation by Sultan ‘Abd al-Hamid II, in order to manifest it to the Muslim Ummah. This qualitative research uses a historical study and content analysis approach. This research also applies a documentation approach in gathering data by focusing on historical sources related to the reign of Sultan ‘Abd al-Hamid II and writings on the Pan-Islamism approach. Analysis of research data is by using a thematic and deductive approach. Research results find that the support of the majority of parties for Sultan ‘Abd al-Hamid II strengthened his Pan-Islamism policy enabling it to spread to the entire Muslim community. Hence, the role of preachers and intellectuals, network of tasawuf (Islamic mystical) stream, restructuring of educational institutions, the Sultan's statesmanship and diplomacy, development of telegraph and postal service system as well as the Hijaz railway project became methods to manifest this policy of unifying the entire Muslim Ummah.

Kata kunci: Pan-Islamism; Sultan ‘Abd al-Hamid II; the Ottomans; political history; administrative policy

PENGENALAN

Kerajaan ‘Uthmaniyyah ialah penaung bagi *Khilafah Islamiyyah* bagi majoriti umat Islam setelah kejatuhan kepimpinan Kerajaan ‘Abbasiyyah yang dinaungi oleh Kerajaan Mamluk pada tahun 1517M. Semenjak itu, para pemerintah Kerajaan ‘Uthmaniyyah dianggap sebagai Khalifah dalam mengelola hal-ehwal umat Islam selain bergelar *Khadim al-Haramayn* (Penjaga Dua Tanah Suci) (Deringil 1991: 346). Tuntasnya, kedudukan ini istimewa kerana jawatan Khalifah merupakan ketua bagi umat Islam dan mempunyai

pengaruh yang besar dalam segala urusan. Khalifah merupakan satu simbol yang memayungi penyatuan umat Islam, terutama dalam aspek politik.

Polisi Pan-Islamisme diperkenalkan ketika era pemerintahan Sultan Kerajaan ‘Uthmaniyyah ke-34, Sultan ‘Abd al-Hamid II (1876-1909M). Polisi ini diperkenalkan sebagai refleksi terhadap kemunduran Kerajaan ‘Uthmaniyyah sehingga beberapa wilayahnya dijajah oleh sebilangan negara Eropah, selain kalah dalam perang menentang negara Rusia (Keddie 1969: 19-20). Sebagai seorang yang berfikiran jauh dan menyedari kelemahan umat Islam,

Sultan ‘Abd al-Hamid II merencanakan sebuah polisi untuk mengembalikan kekuatan umat Islam dalam perpaduan, pembangunan dan intelektual. Justeru, beliau melaksanakan beberapa buah projek yang amat berperanan dalam memmanifestasikan polisi Pan-Islamisme tersebut.

Kedudukan Sultan ‘Abd al-Hamid II sebagai seorang Khalifah bagi umat Islam memberikan impak yang amat besar kepada umat Islam ketika itu dalam menjayakan polisi berkenaan. Sungguhpun Kerajaan ‘Uthmaniyyah ketika itu berada dalam fasa kemunduran, namun sokongan umat Islam hampir dari seluruh dunia terhadap kepimpinan kerajaan tersebut membuktikan kredibilitinya sebagai penaung *Khilafah Islamiyyah*. Sultan ‘Abd al-Hamid II berusaha keras menyebarkan agenda polisinya sehingga memberi impak solidariti umat Islam dalam beberapa projek yang telah direncanakan (al-Sallabi 2001: 419).

CAKUPAN HOLISTIK KAJIAN

Perbincangan artikel ini bertitik tolak daripada kenyataan al-Sallabi (2001: 551) yang menyatakan:

شرح السلطان عبد الحميد في تنفيذ مخططة للوصول إلى الجامعة الإسلامية بواسطة وسائل متعددة.

Kenyataan ini menghujahkan Sultan ‘Abd al-Hamid II sebagai seorang pemimpin yang bijak dan berkarisma dengan menggunakan segala kemampuan melalui beberapa metode pelaksanaan bagi merealisasikan polisi Pan-Islamisme. Menerusi kedudukannya sebagai Khalifah bagi umat Islam, beliau memperkenalkan polisi Pan-Islamisme sebagai alat penyatuan dengan memanfaatkan segala peluang yang dimiliki oleh Kerajaan ‘Uthmaniyyah. Peluang itu diterjemahkan melalui metode pelaksanaan bagi memmanifestasikan matlamat Pan-Islamisme yang dirangka oleh Sultan ‘Abd al-Hamid II. Justeru, kajian ini dilakukan bagi menganalisis pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II melalui metode pelaksanaan polisi Pan-Islamisme terhadap umat Islam. Persoalan kajian yang dikemukakan berdasarkan pernyataan masalah tersebut ialah:

1. Siapakah Sultan ‘Abd al-Hamid II?
2. Bagaimana konsep Pan-Islamisme berkembang sebagai satu polisi semasa pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II?
3. Apakah metode pelaksanaan Sultan ‘Abd al-Hamid II dalam memmanifestasikan polisi Pan-Islamisme kepada umat Islam?

Oleh yang demikian, bagi menjawab persoalan tersebut, kajian ini dijalankan bagi mencapai objektif-objektif berikut:

1. Meneliti latar belakang pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II.
2. Membahas konsep Pan-Islamisme sehingga ia berkembang sebagai satu polisi pada era pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II.
3. Menganalisis metode pelaksanaan Sultan ‘Abd al-Hamid II dalam memmanifestasikan polisi Pan-Islamisme kepada umat Islam.

Metode kajian bagi penulisan berbentuk kajian kualitatif ini dibahagikan kepada empat, iaitu reka bentuk kajian, pemilihan sumber, pengumpulan data dan penganalisan data:

1. *Reka Bentuk Kajian*. Reka bentuk kajian ini ialah menerusi pendekatan kajian sejarah dan analisis kandungan. Kajian sejarah dipilih kerana ia bersesuaian dengan kajian ini yang melibatkan kajian terhadap sesuatu yang berlaku pada masa lampau. Manakala kajian analisis kandungan pula merujuk kepada teknik pemerhatian dengan fokus kepada unit analisis berbentuk penulisan.
2. *Pemilihan Sumber*. Kajian ini memilih sumber berautoriti dalam penulisan dan perbincangan berkaitan Kerajaan ‘Uthmaniyyah, khasnya pada pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II dan aspek polisi Pan-Islamisme.
3. *Pengumpulan Data*. Data bagi kajian ini dikumpul menggunakan kaedah dokumentasi menerusi sumber buku, artikel jurnal, tesis, ensiklopedia dan kajian-kajian terdahulu yang berwewenang berkaitan latar belakang pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II dan polisi Pan-Islamisme.
4. *Penganalisan Data*. Data bagi kajian ini dianalisis menggunakan kaedah tematik dan deduktif. Kaedah tematik digunakan agar analisis dapat dilakukan dengan lebih berkesan dan sistematik. Manakala kaedah deduktif digunakan bagi mendapat satu kesimpulan dan rumusan yang pasti terhadap data yang dianalisis.

TINJAUAN LITERATUR

Berdasarkan kajian-kajian terdahulu yang diteliti secara kronologi, terdapat banyak kajian yang membahaskan polisi Pan-Islamisme pada zaman pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II. Namun demikian, kajian-kajian tersebut tidak menyeluruh kerana membahaskan isu-isu berfokus seperti hanya tertumpu kepada konsep Pan-Islamisme, juga

sebahagian kajian yang lain hanya membincangkan metode pelaksanaan polisi tersebut. Selain itu, terdapat kajian yang hanya memerihalkan sejarah pemerintahan dan sumbangan Sultan 'Abd al-Hamid II tanpa mengaitkannya dengan polisi Pan-Islamisme. Secara tidak langsung, rangkuman dapatan kajian ini seakan tidak lengkap kerana hanya menyentuh beberapa isu sahaja bagi sesebuah kajian.

Kajian Shaw dan Shaw (1977) berjudul *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey Reform, Revolution and Republic, The Rise of Modern Turkey 1808-1975* mengupas aspek pemerintahan Sultan 'Abd al-Hamid II dan polisi Pan-Islamisme. Namun, perbincangan hanya secara umum tentang aspek pemerintahan, di samping dapatan mengenai polisi Pan-Islamisme hanya membincangkan sejarah ringkas perkembangan ideologi Pan-Islamisme dan beberapa metode pelaksanaan yang selektif. Hasil kupasan bahan ini memberikan dapatan yang terhad kepada penulis. Sementara itu, Landau (1990) dalam *The Politics of Pan-Islamism: Ideology and Organization* pula membincangkan dengan teliti aspek pengertian, konsep dan pergerakan Pan-Islamisme di seluruh dunia. Perbincangan tidak hanya tertumpu pada zaman Sultan 'Abd al-Hamid II, malah melangkaui pasca pembubaran Kerajaan 'Uthmaniyyah. Penulis melihat perbincangan berfokus pada satu zaman sahaja adalah lebih baik, berbanding mencakup beberapa zaman seperti kajian Landau kerana dapatan kajian boleh dikaji secara mendalam.

Deringil (1991) dalam *Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdulhamid II (1876-1909)* hanya fokus kepada kajian mengenai pendekatan polisi Pan-Islamisme yang dilaksanakan di dunia Islam. Pendekatan melibatkan usaha membentuk kesatuan dalam kalangan umat Islam antara Sunni dan Syiah, serta penerimaan umat Islam di seluruh dunia terhadap polisi tersebut. Walau bagaimanapun, kajian ini tidak membahaskan metode pelaksanaan yang dijalankan. Justeru, perbincangan metode pelaksanaan diperlukan dalam kajian ini sebagai kaedah manifestasi polisi Pan-Islamisme. Kajian Harb (1996) dalam *al-Sultan 'Abd al-Hamid al-Thani Akhir al-Salatin al-'Uthmaniyyin al-Kibar* merupakan kajian yang baik dalam memperincikan metode pelaksanaan polisi Pan-Islamisme. Akan tetapi, kajian ini hanya memberi tumpuan pada masalah politik yang mencetuskan polisi Pan-Islamisme tanpa membahaskan konsep itu sendiri. Dengan demikian, penulis melihat perbincangan konsep Pan-Islamisme mampu memberi nilai tambah yang penting dalam kajian yang dijalankan.

Al-Sallabi (2001) dalam karyanya, *al-Dawlah al-'Uthmaniyyah 'Awamil al-Nuhud wa Asbab al-Suqut* menyentuh pemerintahan Sultan 'Abd al-Hamid II dengan membawa satu bab khusus mengenai polisi Pan-Islamisme. Pengkhususan satu bab ini memberikan satu justifikasi dapatan kajian yang baik. Namun, perbincangan awal hanya menyentuh mengenai prinsip dan kata-kata Sultan 'Abd al-Hamid II dalam memperjuangkan polisi tersebut, kemudian diikuti dengan perbincangan mengenai metode pelaksanaan polisi ini. Akan tetapi, perbincangan mengenai konsep Pan-Islamisme tidak dibincangkan oleh al-Sallabi dalam kajiannya. Oleh yang demikian, kajian al-Sallabi ini boleh dilanjutkan dengan analisis lain yang memasukkan konsep Pan-Islamisme. Kebanyakan perbincangan mengenai konsep Pan-Islamisme jarang disentuh oleh para pengkaji, meskipun ia sebenarnya penting untuk memahami asal ideologi tersebut sehingga mampu berkembang sebagai sebuah polisi dalam pemerintahan.

Konklusinya, berdasarkan tinjauan literatur di atas, penulisan ini relevan untuk dipersembahkan kepada kepada khalayak penganalisis sejarah politik 'Uthmaniyyah bagi menjelaskan perbincangan secara lebih tersusun meliputi sejarah pemerintahan Sultan 'Abd al-Hamid II, diikuti dengan konsep Pan-Islamisme sehingga berkembang sebagai satu polisi bagi Kerajaan 'Uthmaniyyah dan akhirnya metode pelaksanaan polisi tersebut di dunia Islam. Dapatan kajian ini dapat digarap secara holistik bagi menghasilkan maklumat sejarah yang saling berkait mengikut susunan kerangka kajian ini. Implikasinya, penulisan ini dapat memberi gambaran yang lebih jelas berkenaan latar belakang dan sumbangan pemerintahan Sultan 'Abd al-Hamid II menerusi polisi Pan-Islamisme.

LATAR BELAKANG PEMERINTAHAN SULTAN 'ABD AL-HAMID II

Sultan 'Abd al-Hamid II merupakan sultan ke-34 dalam senarai pemerintah Kerajaan 'Uthmaniyyah. Beliau dilahirkan di Istanbul pada 21 September 1842M bersamaan 16 Sha'ban 1258H. Ayahandanya ialah Sultan 'Abd al-Majid I ibn Sultan Mahmud II, iaitu pemerintah 'Uthmaniyyah ke-31 yang memerintah pada tahun 1839M hingga 1861M. Bonda beliau, yang bernama Tirimüjgân Kadınefendi dan merupakan isteri kedua kepada Sultan 'Abd al-Majid I, adalah berasal daripada bangsa Circassian daripada kabilah Shabisah ('A'ishah 1991: 11, 66; Harb 1996: 31; Eeman 2007: 102; Gülen 2012: 312).

Ketika beliau berusia 10 tahun, bondanya meninggal dunia kerana menghidap penyakit tibi (Eeman 2007: 103). Selaku seorang bapa, Sultan ‘Abd al-Majid I memahami kesedihan anaknya itu yang dahagakan kasih sayang bondanya. Lalu Sultan ‘Abd al-Majid I menyerahkan ‘Abd al-Hamid untuk diasuh oleh isteri keempatnya, Rahîme Pirîstû Kadînefendi. Beliau yang juga berbangsa Circassian daripada kabilah Oubuh amat menyayangi anak angkatnya itu kerana tidak dikurniakan anak (‘A’ishah 1991: 67). Malah, ketika Sultan ‘Abd al-Hamid II menaiki takhta, beliau menganugerahkan kepada bonda angkatnya gelaran *Valida Sultana* (Bonda Sultan) kerana amat menyayanginya (Pears 1917: 7).

Sultan ‘Abd al-Hamid II ketika zaman kanak-kanak diajar dengan pelbagai bahasa seperti bahasa Arab, Parsi, bahasa ‘Uthmani, bahasa Circassia dan bahasa Albania. Beliau juga gemar membaca, menunggang kuda, menembak dan berlawan pedang (Harb 1996: 31, 65-66). Selain itu, Sultan ‘Abd al-Hamid II turut mempunyai kemahiran dalam aktiviti muzik, melukis dan bertukang (‘A’ishah 1991: 83-87). Antara guru beliau yang terkenal ialah Kemal Pasha, Edhem Pasha, Namyk Pasha dan M. Gardet (Pears 1917: 7-8). ‘Abd al-Hamid dilantik menjadi Putera Mahkota kedua semasa pemerintahan bapa saudaranya, Sultan ‘Abd al-‘Aziz (1861-1876M). Putera Mahkota pertama ialah abangnya, Putera Murad yang kemudiannya menaiki takhta Kerajaan ‘Uthmaniyyah selepas kemangkatan bapa saudaranya itu pada tahun 1876M. Pada tahun 1863M, satu delegasi yang dipimpin oleh Sultan ‘Abd al-‘Aziz untuk melawat Mesir turut disertai Putera Murad, Putera ‘Abd al-Hamid dan pegawai-pegawai kerajaan (Eeman 2007: 143). Kemudian pada tahun 1867M, delegasi ini melawat pula beberapa buah negara Eropah (Haslip 1958: 47-56). Lawatan bersejarah ini memberikan pengalaman yang berharga kepada Putera ‘Abd al-Hamid, terutama setelah beliau dilantik sebagai Sultan dalam berhadapan dengan sikap dan pendirian negara Eropah (Pears 1917: 15; al-Sallabi 2001: 399-401).

Pada 31 Ogos 1876M, ‘Abd al-Hamid yang ketika itu merupakan Putera Mahkota dilantik sebagai Sultan menggantikan abangnya, Sultan Murad V (1876M) yang hanya memerintah tiga bulan sahaja kerana menghadapi penyakit tekanan mental. Hal ini diputuskan oleh jemaah menteri Kerajaan ‘Uthmaniyyah yang bermesyuarat untuk memecat jawatan Sultan Murad V berikutan ketidakupayaan beliau mentadbir. *Shaykh al-Islam* Hasan Khayr Allah dan *Ahl al-Hall wa al-‘Aqd* telah diminta untuk mengisytiharkan fatwa memecat

Sultan Murad V, dan seterusnya melantik Putera ‘Abd al-Hamid secara *bay‘ah* sebagai Sultan Kerajaan ‘Uthmaniyyah (Bik 1977: 326; al-Marjih 1996: 409; Harb 1996: 34).

Berikutan itu, pada tanggal 7 September 1876M, Sultan ‘Abd al-Hamid II ditabalkan secara rasmi di Istana Topkapi, Istanbul (Haslip 1973: 81; Bik 1977: 326). Ketika mula memegang tampuk pemerintahan, beliau yang ketika itu berusia 34 tahun berhadapan dengan pelbagai isu seperti hutang kerajaan yang besar, kekuatan ketenteraan yang lemah dan ancaman gerakan perkauman (Harb 1996: 34). Namun, Sultan ‘Abd al-Hamid II tidak berputus asa dalam usaha memulihkan negaranya agar tidak terus mundur. Beliau memperkenalkan polisi Pan-Islamisme bagi memulihkan kedudukan Kerajaan ‘Uthmaniyyah sebagai penaung *Khilafah Islamiyyah*, di samping menyatupadukan umat Islam disebabkan semangat keIslaman mereka yang kian pudar.

Sultan ‘Abd al-Hamid II memerintah negaranya selama 32 tahun, 7 bulan dan 27 hari bermula dari tarikh 31 Ogos 1876M hingga 27 April 1909M (Harb 1996: 34, 49). Beliau dipecat daripada jawatan Sultan Kerajaan ‘Uthmaniyyah setelah ahli Parlimen yang didominasi oleh pihak *İttihad ve Terakki Komitesi* memutuskan pemecatan tersebut dengan undian majoriti (al-Sallabi 2001: 461; Gülen 2012: 331). Turut mengeluarkan fatwa pemecatan itu ialah *Shaykh al-Islam* Muhammad Diya’ al-Din Effendi (al-Marjih 1996: 410; Eeman 2007: 361-362). Walau bagaimanapun, sekiranya diteliti pada keterangan dalam fatwa tersebut yang menyatakan jenis-jenis kesalahan yang dipertuduhkan terhadap Sultan ‘Abd al-Hamid II, ia adalah sesuatu yang kontradik dengan peribadinya yang menjaga prinsip agama Islam. Antaranya ialah seperti gemar melakukan pembaziran harta *Bayt al-Mal*, menzalimi rakyat dan melakukan fitnah sehingga memecahbelahkan umat Islam (al-Sallabi 2001: 460).

Pihak Parlimen kemudiannya menghantar empat orang wakil menemui Sultan ‘Abd al-Hamid II bagi memaklumkan keputusan pemecatan tersebut. Mereka ialah Aram Effendi (berbangsa Armenia), Arif Hikmet Pasha (berbangsa Georgia), Esad Toptani Pasha (berbangsa Albania) dan Emanuel Karasu (berbangsa Yahudi) (Harb t.th.: 6-7; Eeman 2007: 362-363; Gülen 2012: 331). Sultan ‘Abd al-Hamid II merasa terhina kerana pihak Parlimen diwakili oleh delegasi daripada kalangan golongan minoriti yang memusuhi beliau bagi melucutkan jawatan pemimpin utama kerajaan Islam. Malah, Esad Toptani Pasha bertindak kasar dalam berbicara apabila menyerahkan fatwa pemecatan tersebut dengan menggunakan istilah *Azl*

(merujuk kepada istilah pemecatan yang digunakan kepada pegawai kerajaan). Sewajarnya istilah yang digunakan untuk memecat Sultan ialah *Khal'u* (Harb t.th.: 101 ; Eeman 2007: 363-364).

Sultan 'Abd al-Hamid II reda menerima keputusan tersebut dan memohon agar dibenarkan tinggal di Istana Çırağan milik Sultan Murad V. Namun, permintaannya ditolak serta diarahkan beliau dan beberapa ahli keluarganya untuk dipindahkan ke wilayah Salonika. Di Salonika, Sultan 'Abd al-Hamid II dan keluarganya tinggal di Istana Alitini dengan penjagaan tentera yang ketat dan dilarang berhubungan dengan dunia luar (Harb t.th.: 102-108). Pada tahun 1912M, beliau dan keluarganya diarahkan berpindah ke Istana Beylerbeyi di Istanbul, ekoran Perang Balkan yang meletus hampir mengancam wilayah Salonika. Sultan 'Abd al-Hamid meninggal dunia dalam tahanan politik pada 10 Februari 1918M bersamaan 28 Rabi' al-Akhir 1336H di istana tersebut. Beliau dimakamkan di Tanah Perkuburan Sultan Mahmud II bersebelahan dengan kubur datuknya (Gülen 2012: 331-332).

Dari sudut fizikal dan perwatakan, Sultan 'Abd al-Hamid II disifatkan sebagai seorang yang berbadan sederhana, mempunyai rambut dan janggut berwarna perang, rambutnya agak lebat kecuali di bahagian atas. Hidung beliau agak bengkok seperti mana kebanyakan keturunan keluarga 'Uthmaniyyah. Wajahnya berwarna putih kemerahan seperti bunga mawar. Suaranya agak dalam dan kuat menjadikan setiap orang suka mendengar ucapannya. Beliau sangat fasih berbahasa dengan menggunakan perkataan-perkataan yang baik. Menerusi tingkah lakunya, dapat dilihat ketenangan dan kehebatannya sebagai seorang Sultan ('A'ishah 1993: 63).

Justeru, kajian ini mendapati Sultan 'Abd al-Hamid II memiliki keperibadian dan sikap seorang pemimpin yang berwibawa. Ketika Kerajaan 'Uthmaniyyah yang merupakan pemerintah utama umat Islam sedang mengalami fasa kemunduran, beliau berusaha untuk menyatukan umat Islam. Pemerintahannya yang melebihi tiga dekad dikenang oleh umat Islam sebagai satu usaha mengukuhkan peranan *Khilafah Islamiyyah* dan menyatukan umat Islam di seluruh dunia menerusi polisi Pan-Islamisme. Oleh sebab itu, Sultan 'Abd al-Hamid II dianggap sebagai sultan terakhir Kerajaan 'Uthmaniyyah yang amat berkuasa kerana beberapa sultan selepas beliau dikategorikan sebagai pemerintah yang lemah.

KONSEP PAN-ISLAMISME

Pan-Islamisme ialah sebuah gagasan kesatuan yang dicetuskan dalam menyemarakkan *ukhuwwah Islamiyyah* (perpaduan umat Islam). Agama Islam dianuti oleh pelbagai bangsa, latar belakang, bahasa dan budaya dari seantero dunia. Oleh itu, perpaduan dalam kalangan penganut Islam amat dituntut oleh syariat Islam, malah dipraktikkan melalui teladan Nabi Muhammad SAW dan generasi selepasnya. Konsep kesatuan inilah yang menguatkan kedudukan umat Islam dalam membina tamadun yang gemilang dan disegani oleh masyarakat dunia. Namun, perpaduan itu semakin lama kian retak sehingga memudahkan umat Islam dijajah oleh beberapa buah Eropah. Justeru, konsep Pan-Islamisme diuar-uarkan pada pertengahan abad ke-19M sehingga awal abad ke-20M bagi membangkitkan kesatuan umat Islam seluruh dunia. Istilah Pan-Islamisme ialah istilah bahasa Melayu yang diambil daripada perkataan bahasa Inggeris, *Pan-Islamism*. Ia merupakan kata terbitan daripada dua perkataan iaitu, *pan* dan *Islamism*. Perkataan *pan* berasal daripada bahasa Greek iaitu, *paen* yang membawa maksud kombinasi (Klein 1996: 1118). Ia juga digunakan untuk membawa maksud keseluruhan, kesempurnaan atau semua, sebagai contoh *panacea*, *pandect*, *panoply*. Perkataan *pan* juga menunjukkan fahaman yang universal dalam bidang politik, agama atau aktiviti seperti *pan-African*, *pan-Slavism*, *pan-miscellaneous* (Onions et al. 1966: 645). Menurut *The Concise Oxford Dictionary of Current English*, *pan* bererti semua dan menyeluruh. Ia turut bermaksud hubungan secara menyeluruh atau setiap bahagian bagi sesuatu kawasan, kumpulan kaum, agama dan sebagainya (Thompson 1995: 986).

Islamism merupakan kata kerja hasil gabungan perkataan *Islam* dan perkataan *-ism*. Perkataan *Islam* berasal daripada bahasa Arab, *Islam*, iaitu berserah diri kepada Allah SWT. Menurut Ibn Manzur (1968: 12; 293), perkataan *Islam* merujuk kepada syariat, iaitu menzahirkan kepatuhan dan beriltizam dengan ajaran yang dibawa oleh Nabi Muhammad SAW. Oleh itu, Islam bermaksud agama bagi orang Islam, kepercayaan kepada Tuhan yang Maha Tunggal dengan penyaksian tiada Tuhan yang disembah melainkan Allah SWT dan Nabi Muhammad SAW ialah pesuruh-Nya (Agnes 1999: 757). Manakala, *-ism* pula membawa maksud sistem, prinsip dan pergerakan idealogi (Thompson 1995: 721). Justeru, *Pan-Islamism* dapat difahami sebagai sistem, prinsip dan pergerakan idealogi agama bagi orang Islam dengan penyaksian bahawa tiada Tuhan yang

disembah melainkan Allah SWT dan Nabi Muhammad SAW ialah pesuruh-Nya.

Istilah Pan-Islamisme disebut dalam bahasa Turki sebagai *İttihad-ı İslam*, *İttihad-ı Din* dan *Uhuvvvet-i Din* (Özcan 1997: 24). Dalam bahasa Arab pula, Pan-Islamisme disinonimkan dengan perkataan *al-Wihdah al-Islamiyyah* dan *al-Jama'ah al-Islamiyyah*. Walau bagaimanapun, istilah *al-Jama'ah al-Islamiyyah* merupakan istilah rasmi yang digunakan dalam polisi Pan-Islamisme semasa zaman pemerintahan Sultan 'Abd al-Hamid II (Ermy Azziaty 2002: 50). Hakikatnya, semua istilah tersebut membawa konotasi yang sama dalam menerangkan gagasan perpaduan dalam kalangan umat Islam di seluruh dunia tanpa mengira perbezaan bangsa, bahasa mahupun budaya.

Istilah Pan-Islamisme mula diperkenalkan pada pertengahan 1870-an oleh masyarakat Barat. Istilah ini merujuk kepada frasa *unity of Islamism* seperti yang dinyatakan dalam *The British Foreign Office Documents of 1873* (Özcan 1997: 24). Menurut Lee (1942: 280), kebarangkalian perkataan Pan-Islamisme diilhamkan menerusi gagasan *Pan-Slavism* yang tersebar luas pada 1870-an. Ia mula ditemui menerusi penulisan warganegara Jerman, Franz von Werner pada 1877M sebagai reaksi tentang gerakan 'Uthmani Muda dan kemudiannya menjadi sangat popular dalam penulisan Gabriel Charmes sekitar tahun 1881M dan 1882M.

Gagasan Pan-Islamisme sebenarnya muncul sebagai ideologi semenjak perjanjian *Küçük Kaynarca* antara Kerajaan 'Uthmaniyyah dan Kerajaan Rusia yang dimeterai pada tahun 1774M. Perjanjian damai ini dilakukan ekoran kekalahan tentera 'Uthmaniyyah dalam Perang *Kozludzha*. Perjanjian tersebut memberi pengiktirafan bahawa Sultan adalah Khalifah bagi seluruh umat Islam, termasuk pelindung mereka yang berada di luar Kerajaan 'Uthmaniyyah (Luke 1955: 110). Kenyataan tersebut dianggap sebagai usaha untuk menyelamatkan Sultan daripada kekalahan dan memberi hak kepada pemerintah Rusia untuk menaungi orang Kristian yang berada dalam Kerajaan 'Uthmaniyyah. Malah, idea Pan-Islamisme tersebut turut memberi inspirasi kepada pemimpin-pemimpin Islam di luar dari Kerajaan 'Uthmaniyyah untuk berhadapan dengan penjajahan Eropah ke atas dunia Islam (Ermy Azziaty 2002: 52).

Walaupun ketika itu istilah Pan-Islamisme belum lagi muncul, namun pasca perjanjian *Küçük Kaynarca* meletakkan asas kepada bibit-bibit kemunculan ideologi Pan-Islamisme. Ideologi ini semakin berkembang semasa pemerintahan Sultan 'Abd al-'Aziz (1861-1876M). Hal ini berikutan

rayuan yang dikemukakan oleh umat Islam kepada Kerajaan 'Uthmaniyyah seperti di India dan Asia Tengah. Melihat perkembangan situasi tersebut, Sultan 'Abd al-'Aziz merasakan beliau perlu mengeluarkan titah mengenai kedudukan Khalifah yang bertanggungjawab dan mempunyai kekuasaan kepada seluruh umat Islam (Keddie 1966: 48). Ketika itu, kedudukan Sultan 'Abd al-'Aziz amat dipandang tinggi malah dihormati oleh kuasa-kuasa besar Eropah. Beliau merupakan Sultan Kerajaan 'Uthmaniyyah pertama yang telah mengadakan lawatan rasmi ke Mesir dan beberapa buah negara Eropah dengan menerima majlis sambutan yang gemilang.

Sekitar 1870-an, tokoh 'Uthmani Muda bernama Namik Kemal mencetuskan gagasan Pan-Islamisme menerusi pemerhatian beliau terhadap sokongan gerakan *Pan-Slavism* di wilayah Balkan. Fenomena tersebut memberikan beliau ilham untuk melahirkan idea *Ottoman Nation*. Idea ini dirangka untuk semua bangsa dan agama dalam menghadapi kelemahan Kerajaan 'Uthmaniyyah ketika itu yang kehilangan beberapa wilayah di bawah kuasa-kuasa besar Eropah. Tumpuan dan fokus Namik Kemal menjurus kepada umat Islam agar Kerajaan 'Uthmaniyyah dapat menjana kesatuan umat Islam (Mardin 1962: 332).

Namik Kemal mengemukakan ideanya menerusi beberapa penulisan dengan menyeru kepada kesatuan umat Islam dan keperluan mempertahankan dunia Islam (Keddie 1966: 48). Beliau menulis sebuah artikel yang bertajuk *İttihad-ı İslam* yang diterbitkan dalam surat khabar *İbret* di Istanbul pada tahun 1872M. Dalam artikel tersebut, Namik Kemal menjelaskan jumlah umat Islam seramai 100 juta orang memiliki budaya dan menganut agama yang sama. Sekiranya umat Islam bersatu, kekuatan mereka pastinya lebih kuat berbanding dengan Kerajaan 'Uthmaniyyah (Landau 1990: 24-25). Beliau turut menegaskan Kerajaan 'Uthmaniyyah mempunyai tanggungjawab yang besar dalam memimpin umat Islam daripada ditindas oleh penjajahan Barat: "*Since we are the nearest to Europe and the first in assuming the knowledge of the West, if we deprive our brother in Asia of blessing of this knowledge... do we thereby not commit a sin...*" (Özcan 1997: 38).

Sekiranya diteliti kembali, saranan *İttihad-ı İslam* yang dibuat oleh Namik Kemal telah memberi reaksi kepada *The British Foreign Office* dan Franz von Werner untuk mencipta istilah *Pan-Islamism* sebagai respon terhadap kebangkitan kesatuan umat Islam. Justeru, dapat disimpulkan bahawa Namik Kemal dan 'Uthmani Muda mendahului Sultan 'Abd al-Hamid II dengan mencetuskan gagasan Islam

(Pan-Islamisme) dalam berhadapan dengan ancaman kuasa-kuasa Eropah. Ideologi ini direncanakan ketika pengaruh Eropah dan ancaman dari luar cuba memasuki dunia Islam, sekali gus mendapat reaksi penerimaan daripada ulama. Malah, inti pati ideologi tersebut mendapat sambutan dalam kalangan umat Islam yang ditindas oleh penjajah seperti British di India dan Mesir, Rusia di Asia Tengah, serta Perancis di Algeria dan Tunisia. Pan-Islamisme memainkan peranan dalam membentuk kesatuan umat Islam dalam membantu mereka mempertahankan diri dan menghadapi serangan kuasa-kuasa Eropah (Shaw & Shaw 1977: 259).

PEMERINTAHAN SULTAN 'ABD AL-HAMID II MENERUSI POLISI PAN-ISLAMISME

Sultan 'Abd al-Hamid II menaiki takhta pada tahun 1876M ketika kuasa-kuasa Eropah cuba menekan polisi luar Kerajaan 'Uthmaniyyah. Pada mulanya, Kerajaan 'Uthmaniyyah menghadapi pemberontakan di wilayah Balkan akibat hasutan negara Austria dan Rusia. Kedua-dua kerajaan ini berpakat agar penduduk Bosnia Herzegovina, Bulgaria, Serbia dan Montenegro yang majoritinya beragama Kristian keluar daripada kekuasaan Kerajaan 'Uthmaniyyah. Berikutan daripada situasi tersebut, tentera 'Uthmaniyyah berusaha keras untuk mematahkan pemberontakan tersebut dan berjaya memulihkan keadaan (al-Sallabi 2001: 408-410).

Kerajaan Rusia kemudiannya mengisytiharkan perang *Russo-Turkish* (1877-1878M) bagi merebut wilayah-wilayah milik Kerajaan 'Uthmaniyyah sesuai dengan wasiat *Tsar Peter of Great* (1627-1725M). Malah, Kerajaan Rusia turut mendapat sekutu daripada penduduk Romania, Serbia, Montenegro dan Bulgaria bagi membentuk negara Kristian mereka masing-masing. Peperangan sengit tersebut berakhir dengan kekalahan Kerajaan 'Uthmaniyyah. Perjanjian damai dikenali sebagai *Treaty of San Stefano* (*Yeşilköy Treaty*) kemudiannya ditandatangani antara Kerajaan 'Uthmaniyyah dan Kerajaan Rusia menyaksikan wilayah Romania, Serbia, Montenegro, Bulgaria memperoleh kemerdekaan. Selain itu, Kerajaan 'Uthmaniyyah perlu membayar pampasan sebanyak 250 juta *Lira* emas kepada Kerajaan Rusia dan beberapa syarat lain yang merugikan Kerajaan 'Uthmaniyyah (Harb 1996: 140-143).

Ekoran Perjanjian San Stefano yang menguntungkan Kerajaan Rusia dan pakatannya, membuatkan kuasa-kuasa besar Eropah seperti England, Perancis, Jerman dan Austria tidak

senang hati dan berusaha untuk mengubah suai perjanjian tersebut. Satu persidangan yang bersejarah, *Berlin Conference* diadakan bagi membincangkan pengubahsuaian *Treaty of San Stefano*. Hakikatnya, persidangan itu hanya memberi manfaat kepada kuasa-kuasa Eropah dalam membahagikan wilayah-wilayah Kerajaan 'Uthmaniyyah dan mengurangkan kuasa Rusia dan pakatannya. Antaranya, sempadan negara Bulgaria dikaji kembali dan wilayah Bosnia Herzegovina dimasukkan ke dalam negara Austria (al-Sallabi 2001: 414-415).

Sultan 'Abd al-Hamid II terpaksa menerima segala percaturan negara-negara Eropah terhadap Kerajaan 'Uthmaniyyah. Bermula dengan memasuki kancas peperangan menghadapi Rusia bukanlah daripada kehendak beliau. Segala butir yang merugikan Kerajaan 'Uthmaniyyah dalam *Treaty of San Stefano* dan *Berlin Conference* diputuskan oleh kuasa-kuasa Eropah tanpa kerelaan beliau sendiri. Malah, Kerajaan 'Uthmaniyyah hanya diwakili oleh Safwat Pasha dalam menandatangani *Treaty of San Stefano* sambil diiringi air mata (Harb 1996: 144).

Siri penindasan dan tekanan ke atas Kerajaan 'Uthmaniyyah yang dilakukan oleh negara-negara Eropah menyebabkan Sultan 'Abd al-Hamid II melihat wilayahnya perlu bangkit dengan menggunakan kedudukannya sebagai Khalifah bagi umat Islam. Ketika banyak wilayah umat Islam dijajah, Sultan 'Abd al-Hamid II berpendapat cabaran tersebut perlu diatasi dengan memperkenalkan polisi Pan-Islamisme. Polisi ini amat penting dalam membentuk kesatuan umat Islam supaya berada bersama beliau. Usaha-usaha ke arah memanasifasikan polisi tersebut akan mendapat sambutan umat Islam mendukung kepimpinan Kerajaan 'Uthmaniyyah sebagai penaung *Khilafah Islamiyyah* (Eeman 2007: 698). Harb (t.th.: 8) turut mencatatkan memoir Sultan 'Abd al-Hamid II yang mengorak langkah dalam pemerintahannya dengan memperkenalkan polisi Pan-Islamisme bagi memulihkan kesatuan umat Islam untuk bersama-sama dengan Kerajaan 'Uthmaniyyah. Beliau meyakini pada suatu masa nanti, umat Islam akan bersatu dan bangkit bersama-sama seperti seorang lelaki yang akan memecahkan kekuasaan orang kafir (kuasa-kuasa Barat).

Teras utama dalam polisi Pan-Islamisme yang ditekankan oleh Sultan 'Abd al-Hamid II ialah mengutarakan prinsip yang menegaskan kedudukan beliau sebagai Khalifah bagi seluruh umat Islam dan mampu menyatukan umat Islam bersama-sama dengannya (al-Sallabi 2001: 419). Situasi umat Islam ketika itu ialah kebanyakan wilayah mereka dijajah oleh kuasa-kuasa Eropah seperti di India, Asia

Tengah, Kepulauan Nusantara, Balkan, barat Afrika dan Mesir. Keadaan ini mendorong mereka untuk menyokong kepimpinan Sultan ‘Abd al-Hamid II. Walaupun Kerajaan ‘Uthmaniyyah berada dalam fasa kelemahan, namun pengaruh yang dimilikinya mampu diharapkan dalam memimpin kesatuan umat Islam.

Justeru, Sultan ‘Abd al-Hamid II mengisytiharkan dirinya sebagai Khalifah yang bukan sahaja bertanggungjawab kepada rakyat ‘Uthmaniyyah, malah kepada seluruh umat Islam (Landau 1990: 36). Beliau turut meyakinkan kuasa-kuasa Eropah dengan kedudukan beliau sebagai pemimpin utama umat Islam. Henry Layard (1877-1880M), Duta Kerajaan Britain di Istanbul menyatakan dalam dokumennya, *Layard Papers: “He [Abdulhamid] is especially sensitive on the subject of his position and authority as Caliph”* (Özcan 1997: 48). Ini kerana jawatan Khalifah mempunyai pengaruh yang amat besar dalam urusan dalaman mahupun luaran kerajaan juga terhadap umat Islam. Oleh itu, pengisytiharan Sultan ‘Abd al-Hamid II tersebut mempunyai kekuatan yang tersendiri dalam melaksanakan polisi Pan-Islamisme.

METODE PELAKSANAAN POLISI PAN-ISLAMISME

Sultan ‘Abd al-Hamid II melihat polisi Pan-Islamisme yang beliau perkenalkan perlu disebarikan agar mendapat memberi manfaat dan sambutan dalam kalangan umat Islam. Usaha-usaha untuk memantapkan polisi tersebut direncanakan dalam semua bidang agar ia dapat diterima oleh setiap peringkat masyarakat Islam di seluruh dunia. Beliau sentiasa memastikan penglibatan tokoh-tokoh masyarakat, pengembangan ilmu, dasar diplomasi dan pembangunan infrastruktur dilibatkan dalam melaksanakan polisi Pan-Islamisme. Keterlibatan setiap bidang ini memberikan pendekatan yang menyeluruh dalam menjayakan polisi Pan-Islamisme walaupun ketika itu Kerajaan ‘Uthmaniyyah sedang mengalami fasa kelemahan (al-Sallabi 2001: 419).

Beberapa metode pelaksanaan dijalankan semasa pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II untuk memastikan polisi Pan-Islamisme mampu memberi manfaat kepada umat Islam. Manfaat tersebut menekankan aspek semangat *ukhuwwah Islamiyyah*, intelektual, sikap dan toleransi, usaha pembangunan infrastruktur selain memastikan wilayah-wilayah Islam bangkit berhadapan dengan penjajahan negara-negara Barat. Garapan di bawah ialah kupasan berkaitan beberapa usaha yang direncanakan dalam

memanifestasikan polisi Pan-Islamisme semasa pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II.

PERANAN TOKOH PENDAKWAH DAN INTELEKTUAL

Seruan Sultan ‘Abd al-Hamid II terhadap polisi Pan-Islamisme mendapat sambutan meluas daripada tokoh-tokoh dakwah dan intelektual yang berada di seantero dunia Islam. Sambutan tersebut diperoleh menerusi bidang tugas yang ditentukan oleh Sultan ‘Abd al-Hamid II atau dilaksanakan secara sukarela disebabkan semangat cinta dan ingin mempertahankan agama, masyarakat dan negara. Dari sudut latar belakang tokoh-tokoh dan geografi mereka berasal, dapat diketahui bahawa gema polisi Pan-Islamisme bergerak pantas ke dunia Islam. Berikut ialah beberapa tokoh yang berperanan besar dalam mengembangkan seruan Pan-Islamisme.

Jamal al-Din al-Afghani (1838-1897M) Nama sebenar beliau ialah *al-Sayyid* Muhammad ibn Safdar, merupakan seorang tokoh yang terkenal di dunia Islam dengan menghabiskan seluruh hidupnya untuk kebangkitan umat Islam (Jomier 1983, 3: 248). Beliau berpandangan cara untuk kebangkitan dunia Islam ialah terletak kepada kebangkitan semula negara-negara Islam daripada kelemahannya, menumpukan aspek pengurusan negara dan berusaha melonjakkan negara ke arah tahap negara yang kuat (Harb 1996: 183).

Hubungan Jamal al-Din al-Afghani dan Sultan ‘Abd al-Hamid II bermula sejak 1885M melalui perantaraan beberapa tokoh berpengaruh yang menjadi orang tengah seperti Isma‘il Jawdat, bekas Ketua Polis di Kaherah dan Putera Halim, calon bagi jawatan *al-Khidawi* atau *Khedive* (Gabenor) di Mesir. Pada tahun 1892M, Jamal al-Din al-Afghani mengunjungi Istanbul setelah menerima undangan Sultan ‘Abd al-Hamid II bagi membantunya dalam menyebarkan seruan polisi Pan-Islamisme. Beliau dilantik sebagai penasihat Sultan dalam hubungan antarabangsa dan mengadakan kerjasama dengan ulama Syiah untuk menyokong polisi Pan-Islamisme (Keddie 1972: 64).

Beberapa langkah yang dilakukan oleh Jamal al-Din al-Afghani dalam menyampaikan seruan Pan-Islamisme kepada dunia Islam (Harb 1996: 174-181):

1. Gerakan individu. Menyampaikan pidato kepada pemimpin-pemimpin Islam seperti ‘Abd Allah al-Nadim di Kaherah dan Muhammad ‘Akif di Istanbul.

2. Penulisan surat khabar: Jamal al-Din al-Afghani dengan bantuan anak muridnya, Muhammad 'Abduh menerbitkan surat khabar *al-'Urwah al-Wuthqa* di Paris dalam menyampaikan isu-isu kepentingan perpaduan umat Islam.
3. Menubuhkan pertubuhan yang berperanan sebagai medium penyebaran tanpa mengira mazhab, politik dan pegangan kefahaman seperti *Jam'iyat al-'Urwah al-Wuthqa*, *Jam'iyah Tanzim al-Hizb al-Watani*, *Mahfal al-Sharq* dan *Jam'iyat Iyran al-Fatat*.

Mustafa Kamil Pasha (1874-1908M) Mustafa Kamil Pasha merupakan antara tokoh utama yang berperanan dalam memperjuangkan polisi Pan-Islamisme di Mesir. Beliau pernah menuntut di Universiti Toulouse di Perancis dan semasa dalam pengajian, beliau menjalinkan persahabatan dengan *al-Khidawi 'Abbas II*. Sekembalinya dari Perancis, beliau menubuhkan *Egypt National Party* pada tahun 1894M bertujuan untuk mengusir pihak British dari Mesir. Mustafa Kamil Pasha pernah melawat Berlin, London, Vienna, Budapest, Geneva dan Istanbul. Hasil lawatannya ke Istanbul, beliau mendapati betapa pentingnya pengaruh institusi Kesultanan 'Uthmaniyyah di Mesir. Sultan 'Abd al-Hamid II mengurniakan gelaran Pasha kepada beliau pada tahun 1904M (Meyerhof 1983: 7; 715).

Mustafa Kamil Pasha merupakan penuntut pertama dari Mesir yang menerbitkan majalah kebangsaan, kesusasteraan, pendidikan dan ilmiah. Beliau mula menulis dalam majalah *al-Madrasah* pada tahun 1893M dengan membincangkan hal-hal tersebut selain menonjolkan sikap mulia kepada *al-Khidawi 'Abbas II* dan Sultan 'Abd al-Hamid II. Sikap beliau menunjukkan peribadinya sebagai seorang yang berpengetahuan luas dan kesediaannya memegang tanggungjawab walaupun umurnya masih muda. Mustafa Kamil Pasha amat mencintai negaranya dan berpendapat pihak British merupakan dalang persengketaan *al-Khidawi 'Abbas II* dan Sultan 'Abd al-Hamid II untuk memecahbelahkan kesatuan umat Islam selain menggagalkan polisi Pan-Islamisme (Eeman 2007: 863-864).

Pada tahun 1898M, Mustafa Kamil Pasha menubuhkan sekolah untuk melatih generasi muda mengenai idea kebangsaan di Kaherah. Beliau menerbitkan sendiri surat khabarnya, *al-Liwa'* pada tahun 1900M yang kemudiannya diterbitkan dalam edisi berbahasa Inggeris dan Perancis pada tahun 1907M. Kesungguhan beliau bagi memantapkan polisi Pan-Islamisme ditunjukkan menerusi pidato, penulisan makalah dan sokongan terhadap projek

Kereta Api Hijaz yang dilaksanakan oleh Kerajaan 'Uthmaniyyah. Mustafa Kamil Pasha menitikberatkan hak keistimewaan umat Islam dan mengiktiraf kedudukan Sultan 'Uthmaniyyah sebagai Khalifah dan penaung kepada seluruh umat Islam (Meyerhof 1983, 7: 715).

Sheikh Wan Ahmad al-Fatani (1856-1908M) Sheikh Wan Ahmad al-Fatani merupakan seorang daripada tokoh ulama Alam Melayu yang menyokong kepimpinan Sultan 'Abd al-Hamid II dan polisi Pan-Islamisme. Nama sebenar beliau ialah Sheikh Wan Ahmad bin Sheikh Wan Muhammad Zain al-Fatani dan dilahirkan di Kampung Sena Janjar, daerah Jambu, Patani. Beliau berasal daripada keluarga ulama. Ketika berusia enam tahun, bapanya membawanya tinggal di Makkah. Di sana, beliau menimba ilmu tatabahasa Arab dan dapat menguasai ilmu itu dengan cemerlang sehingga diberi gelaran *Sibawayh* Kecil sempena nama tokoh hebat ilmu tatabahasa Arab. Beliau kemudiannya menuntut ilmu-ilmu agama di Baitul Maqdis, Palestin selama dua tahun dan kembali semula ke Makkah (Wan Mohd Saghir 2005: 25-28, 40-41).

Pada tahun 1875M, Sheikh Wan Ahmad al-Fatani melanjutkan pelajarannya ke Universiti al-Azhar, Mesir. Beliau merupakan antara pelajar pertama dari Alam Melayu yang menuntut ilmu di universiti tersebut. Di Mesir, beliau menetap lebih kurang tujuh tahun dan pernah bekerja sebagai penyunting kitab-kitab jawi bagi sebuah syarikat percetakan Melayu di Kaherah. Pada tahun 1882M, Sheikh Wan Ahmad al-Fatani pulang ke Makkah untuk meneruskan kegiatan dakwah dan pengajaran kepada masyarakat Melayu dan umat Islam di sana. Kehebatannya dalam syair-syair Arab dapat menandingi para penyair berbangsa Arab sehingga mendapat perhatian daripada *Sharif Husayn*, Gabenor Makkah ketika itu (Auni 2015: 230).

Pada tahun 1884M, Sultan 'Abd al-Hamid II melantik Sheikh Wan Ahmad al-Fatani sebagai penyelia kilang Percetakan al-Amiriyyah di Makkah untuk menerbitkan buku-buku ilmu Islam pelbagai bahasa ke seluruh dunia Islam. Sheikh Wan Ahmad al-Fatani bertanggungjawab dalam menilai dan mengedit karya-karya ulama Arab dan Alam Melayu untuk diterbitkan (Ermy Azziaty 2014: 146). Kepimpinan Sultan 'Abd al-Hamid II menerusi polisi Pan-Islamisme memberikan inspirasi kepada Sheikh Wan Ahmad al-Fatani untuk berjuang menentang penjajahan kuasa Barat. Beliau menyeru umat Islam, khususnya di Alam Melayu bangkit bersatu di bawah kepimpinan *Khilafah Islamiyyah* untuk melawan

penjajah (Laffan 2003: 123-127). Sanjungan Sheikh Wan Ahmad al-Fatani terhadap Khalifah umat Islam itu dizahirkan melalui karyanya, *Hadiqat al-Azhar wa al-Rayyahin* yang membahaskan secara langsung tentang sejarah pemerintahan Kerajaan ‘Uthmaniyyah (Wan Mohd Saghir 2006).

Pada tahun 1885M, satu persidangan para ulama diadakan di Istanbul bagi membincangkan isu-isu kepentingan umat Islam. Sheikh Wan Ahmad al-Fatani hadir sebagai wakil kepada *Sharif* Makkah. Beliau membentangkan kitab tulisannya, *Sabil al-Muhtadin li al-Tafaqquh fi Amr al-Din* dan menghadihkannya kepada Sultan ‘Abd al-Hamid II lalu menimbulkan rasa kekagumannya kepada Sheikh Wan Ahmad al-Fatani. Kitab itu diulang cetak dan disebar kepada umat Islam di Nusantara atas arahan Sultan ‘Abd al-Hamid II sebagai pentadbir dunia Islam. Selain itu, Sheikh Wan Ahmad al-Fatani turut mengutus beberapa orang anak muridnya kepada para sultan di negeri-negeri Melayu. Sebagai contoh, Sheikh Muhammad Sa’id al-Naqi al-Sambilani diutus kepada pemerintah negeri Terengganu, Sultan Zainal Abidin III untuk berdakwah dan mengajar ilmu agama (Eeman 2007: 879-881).

Terdapat ramai lagi para pendakwah dan intelektual dari seluruh dunia Islam yang gigih menyeru umat Islam bersama-sama kepada Pan-Islamisme. Ketaatan kepada Sultan ‘Abd al-Hamid II sebagai penaung umat Islam disebar oleh mereka bagi memastikan umat Islam bangkit daripada kemunduran dan berjuang melawan penjajahan. Antara tokoh tersebut ialah seperti *Sadr al-‘Azm* Khayr al-Din Pasha al-Tunisi (Tunisia dan Istanbul), *al-Shaykh* Rahmat Allah al-Kiranawi al-Hindi (India dan Makkah), *al-Shaykh* Abu al-Huda al-Sayyadi (Halab dan Istanbul), Rafiq al-‘Azm (Dimashq), *al-Shaykh* ‘Abd al-Rashid Ibrahim (Rusia, Jepun, Turkistan dan Singapura), *al-Amir* Shakib Arsalan (Lubnan), *al-Shaykh* ‘Abd al-Qadir al-Maghribi (Mesir dan Dimashq), Amjad al-Zahawi (Iraq) dan *al-Shaykh* al-Mahdi al-Sanusi (Libya).

ALIRAN TASAWUF

Peranan gerakan sufi dalam Kerajaan ‘Uthmaniyyah sememangnya luas, terutama semasa pembukaan wilayah di Eropah. Sejak dari dahulu lagi, golongan ini mendapat kepercayaan kerajaan untuk mendapatkan maklumat yang berlaku di dalam mahupun di luar Kerajaan ‘Uthmaniyyah. Semasa zaman pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II, beliau turut mendapatkan khidmat aliran tasawuf untuk menyebarkan seruan polisi Pan-Islamisme, khususnya pemikiran mereka

yang sama dengan agenda polisi tersebut. Beliau menjalinkan hubungan erat bersama semua aliran tasawuf di seluruh dunia Islam dengan institusi *Khilafah Islamiyyah* yang terletak di Istanbul (Harb 1996: 195).

Lajnah Markaziyyah (Jawatankuasa Pusat) telah diwujudkan dan pusat ini tersebut dianggotai oleh beberapa orang ulama dan ketua tarekat sufi yang berperanan sebagai penasihat Sultan dalam segala aspek berkenaan polisi Pan-Islamisme. Antara tokoh tersebut ialah seperti *al-Shaykh* Ahmad As‘ad (wakil *Firashah Sharifah* di Hijaz), *al-Shaykh* Abu al-Huda al-Sayyadi (Ketua Tarekat *al-Rifa‘iyyah*), *al-Shaykh* Muhammad Zafir al-Tarablisi (Ketua Tarekat *al-Madaniyyah*) dan ramai ulama yang lain (al-Sallabi 2001: 423). Jawatankuasa pusat ini menubuhkan cawangannya di seluruh wilayah Islam dan mengadakan persidangannya bagi membincangkan pelbagai isu dan permasalahan yang dibangkitkan. Setiap wakil cawangan menyerahkan pelan pelaksanaan kepada Sultan dan membentuk jawatankuasa pegawai penerangan dan pemberi maklumat (‘A’ishah 1991: 31).

Antara cawangan tersebut ialah cawangan Makkah di bawah seliaan *Sharif* Makkah dan cawangan Baghdad yang berperanan dalam menyampaikan penerangan mengenai konsep Pan-Islamisme ketika musim haji kepada masyarakat Islam. Selain itu, cawangan Afrika Utara yang dikawal selia terus oleh jawatankuasa pusat di Istanbul bagi menentang penjajahan Perancis di wilayah tersebut. Cawangan ini dianggotai oleh Tarekat *al-Shadhiliyyah*, Tarekat *al-Qadiriyyah* dan Tarekat *al-Madaniyyah* (al-Sallabi 2001: 423-434). Sultan ‘Abd al-Hamid II sendiri berpegang dengan Tarekat *al-Shadhiliyyah* yang meletakkan jawatan Khalifah sebagai wakil Allah SWT di muka bumi (*al-Khalifah Zill Allah fi al-Ard*). Ini menjadi hujah bahawa kedudukan beliau sebagai pemimpin umat Islam dan sekali gus hujah ini memperkuat lagi polisi Pan-Islamisme (al-Marjih 1996: 122).

INSTITUSI PENGAJIAN ILMU

Kerajaan ‘Uthmaniyyah semasa pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II amat mementingkan usaha pengembangan ilmu pengetahuan. Usaha murni ini tidak hanya berlaku dalam wilayah ‘Uthmaniyyah sahaja, malah turut diberi penekanan kepada masyarakat Islam seperti di China. Sultan ‘Abd al-Hamid II memberi perhatian khusus terhadap pembangunan institusi pengajian ilmu. Antara institusi pengajian tersebut ialah:

Sekolah Latihan Khidmat Awam (al-Madrasah al-Mulkiyyah) Institusi pendidikan ini mula ditubuhkan pada tahun 1859M. Semasa pemerintahan Sultan 'Abd al-Hamid II, sekolah ini telah dinaik taraf menjadi institusi pengajian tinggi yang berperanan untuk melahirkan para pegawai untuk mentadbir negara. Walau bagaimanapun, cita-cita murni beliau untuk melatih pemimpin berjiwa Islami tidak kesampaian. Menurut badan perisik Kerajaan 'Uthmaniyyah, *al-Madrasah al-Mulkiyyah* akhirnya berubah menjadi pusat aliran perkauman Turki yang memusuhi polisi Pan-Islamisme. Sultan 'Abd al-Hamid II mengenal pasti sistem pendidikan ketika itu terlalu terkesan dengan idealogi Barat yang berasaskan perkauman. Justeru, beliau menukarkan guru-guru yang berfahaman perkauman tersebut, namun mendapat tentangan daripada para pelajar (Harb 1996: 200-201).

Sultan 'Abd al-Hamid II mengesan penentangan tersebut disebabkan pemikiran Barat telah lama mempengaruhi institusi ini, lalu disemak sukatan pelajaran seperti menggantikan subjek Sejarah Am lalu dengan Sejarah Islam. Turut ditekankan subjek pengajian Islam seperti *Fiqh*, Tafsir dan Akhlak di *al-Madrasah al-Mulkiyyah* untuk mengelak fahaman perkauman daripada terus berpengaruh (Eeman 2007: 725). Menurut al-Sallabi (2001: 426), implikasi tindakan tersebut memamerkan peranan Sultan 'Abd al-Hamid II terhadap sistem pendidikan negara dalam menyediakan bakal pemimpin yang akan berkhidmat kepada polisi Pan-Islamisme.

Sekolah Etnik Arab (Madrasah al-'Ashair al-'Arabiyyah) Sekolah yang terletak di Istanbul ini ditubuhkan untuk mengajar dan melatih pelajar-pelajar berbangsa Arab yang bakal menjadi pemimpin Islam pada masa akan datang. Para pelajar tersebut berasal dari pelbagai kota seperti Halab, Baghdad, Basrah, Mosul, Diyarbakr, Yaman, Hijaz, Benghazi dan al-Quds. Sekolah ini bermula dengan pengambilan pelajar seramai 50 orang, kemudiannya meningkat kepada 250 orang, di samping turut menyediakan asrama kepada para pelajar. Tempoh pembelajaran di sekolah ini ialah selama lima tahun dengan pengajaran subjek yang komprehensif seperti ilmu-ilmu agama, bahasa Turki, bahasa Arab, bahasa Perancis, geografi, sejarah 'Uthmaniyyah, matematik, kejuruteraan, lukisan dan latihan ketenteraan (Harb 1996: 201-203).

Kerajaan 'Uthmaniyyah turut menampung pembelajaran mereka, di samping memberikan cuti persekolahan setiap dua tahun sekali. Pelajar-pelajar lepasan sekolah ini layak memasuki akademi tentera,

iaitu *al-Madrasah al-'Askariyyah al-'Aliyyah*. Setelah itu, para graduan akademi tersebut pula akan mendapat pangkat yang tinggi dan layak memasuki *al-Madrasah al-Mulkiyyah* selama setahun. Setelah tamat pengajian, mereka akan dianugerahkan pangkat *Qaimmaqam* dan boleh kembali berkhidmat ke wilayah asal mereka (al-Sallabi 2001: 428-429).

Kolej Latihan Penceramah dan Pembimbing (Ma'had Tadrib al-Wa'z wa al-Murshidin) Institusi ini ditubuhkan bagi melahirkan para pendakwah yang akan menjalankan dakwah Islamiah, selain menyeru kepada perpaduan umat Islam di bawah polisi Pan-Islamisme. Setelah menamatkan pengajian, para pendakwah tersebut akan berangkat dan bertebaran ke seluruh dunia Islam untuk berdakwah menyampaikan ilmu agama. Antara peranan mereka juga adalah untuk mengajak umat Islam supaya bersatu di bawah kepimpinan Khalifah dan Pan-Islamisme (Harb 1996: 203).

Pembinaan Universiti Universiti Istanbul ditubuhkan pada tahun 1900M bermula dengan penubuhan sekolah kebangsaan pada tahun 1857M. Penubuhannya menunjukkan keprihatinan kerajaan dalam bidang pendidikan. Universiti ini menarik minat pelajar juga pegawai pentadbir dengan menyediakan peringkat pembelajaran di peringkat rendah, menengah dan latihan perguruan. Semasa pemerintahan Sultan 'Abd al-Hamid II, sebanyak 18 buah sekolah tinggi dan profesional merangkumi bidang pengajian seperti kewangan, kesenian, kejuruteraan awam dan kebudayaan ditubuhkan (Ermy Azziaty 2002: 80-81).

Semangat keilmuan Islam turut bersinar di Beijing, China. Umat Islam di sana menubuhkan sebuah universiti yang dinamakan *Dar al-'Ulum al-Hamidiyyah* bersempena nama Sultan 'Abd al-Hamid II. Perasmian universiti tersebut dihadiri oleh beribu-ribu umat Islam di China, termasuk para ulama dan Mufti Beijing. Turut hadir bersama ialah para pegawai Kementerian Pendidikan China. Ketika majlis perasmian, Mufti Beijing menyampaikan khutbah dalam bahasa Arab dan mendoakan kesejahteraan Sultan 'Abd al-Hamid II. Kemudiannya, mufti tersebut menterjemahkan khutbah dalam bahasa China (al-Sallabi 2001: 429-430).

Hadirin ketika itu mengalirkan air mata kerana umat Islam China mempunyai hubungan keIslaman yang amat kuat. Bendera Kerajaan 'Uthmaniyyah turut dikibarkan di pintu gerbang universiti tersebut. Di Beijing, terdapat sebanyak 38 buah masjid. Dalam khutbah Jumaat, umat Islam di China akan mendoakan kesejahteraan buat Sultan 'Abd al-Hamid

II sebagai Khalifah umat Islam. Khutbah disampaikan dalam bahasa Arab dan kemudiannya diterjemahkan ke bahasa China (Harb 1996: 204-205).

DASAR MESRA DAN INTEGRASI

Sultan ‘Abd al-Hamid II merupakan seorang tokoh yang pandai dalam diplomasi dan merangka strategi politik. Kelebihan tersebut menjadikannya amat mesra dalam membina hubungan dengan tokoh-tokoh berpengaruh yang wujud dalam kalangan masyarakat dunia Islam. Antara inisiatif yang beliau lakukan ialah menubuhkan *Majlis al-Masha’ikh* (Dewan Senat) dan memberikan gaji kepada anggota dewan tersebut. Antara mereka yang menganggotai majlis ini ialah seperti *Sharif* Husayn dari Makkah, *al-Shaykh* Hamid al-Din dari Yaman, *al-Shaykh* ‘Asir, dan beberapa orang ketua kabilah. Tindakan ini dibuat kerana pihak British sebelum itu cuba menghasut mereka untuk menentang kepimpinan Kerajaan ‘Uthmaniyyah (al-Sallabi 2001: 434).

Sultan ‘Abd al-Hamid II turut memberikan penghormatan kepada ilmuwan Islam dalam usaha memacu polisi Pan-Islamisme. Beliau menjalinkan hubungan yang erat dengan tokoh penting yang menyokong konsep Pan-Islamisme seperti Mustafa Kamil Pasha dari Mesir. Malah, Sultan ‘Abd al-Hamid II turut mengampunkan kesalahan tokoh-tokoh masyhur yang menunjukkan niat yang baik kepada beliau dan menyokong konsep Pan-Islamisme seperti Namik Kemal. Keprihatinan beliau juga diberikan dalam bidang pendidikan apabila membina *Madrasah al-‘Ashair al-‘Arabiyyah* yang turut memilih anak-anak pemimpin Arab. Konsep itu kemudiannya diperluaskan kepada anak-anak keturunan Kurdi dan Albania (Harb 1996: 225-226).

Kelicikan British untuk menghasut umat Islam berbangsa Kurdi menentang Kerajaan ‘Uthmaniyyah berjaya dikesan oleh Sultan ‘Abd al-Hamid II. Beliau kemudiannya menghantar ulama kepada kabilah-kabilah Kurdi untuk memberikan nasihat bagi menyedarkan mereka tentang muslihat British, dan berunding bersama agar mereka bersatu bersama polisi Pan-Islamisme (al-Sallabi 2001: 435). Sultan ‘Abd al-Hamid II menunjukkan kesungguhan beliau untuk menjaga keselamatan etnik Kurdi daripada ancaman etnik Armenia. Lantas, ditubuhkan sebuah batalion yang dinamakan *Saraya al-Hamidiyyah* pada tahun 1891M yang berhubung langsung dengan Sultan ‘Abd al-Hamid II bagi menentang kemaraan pemberontak Kristian Armenia (Eeman 2007: 467-471).

SISTEM TELEGRAF DAN PERKHIDMATAN POS

Sultan ‘Abd al-Hamid II menyedari akan kelemahan Kerajaan ‘Uthmaniyyah dalam jaringan komunikasi ketika negara-negara Eropah lebih maju dalam bidang tersebut. Oleh itu, beliau menjemput Syarikat Deycro dari Belgium untuk merintis pembangunan sistem telegraf buat Kerajaan ‘Uthmaniyyah. Beliau menjadikan kediaman rasminya, Istana Yildiz sebagai pusat telegraf selain berperanan sebagai pusat pentadbiran polisi Pan-Islamisme beliau (Eeman 2007: 223-224). Sistem telegraf ini secara tidak langsung memberikan kemudahan kepada Sultan ‘Abd al-Hamid II untuk memantau para pegawai birokratnya. Menerusi sistem telegraf, beliau dapat memberikan arahan kepada para gabenor dan mengadakan pengawasan terhadap pentadbiran mereka. Pembangunan seumpama ini tidak pernah dilakukan oleh para Sultan ‘Uthmaniyyah yang terdahulu (Kinross 1977: 535).

Perkhidmatan sistem telegraf disediakan sepanjang 23,380 km pada tahun 1882M dan kemudiannya mencapai kepada 49,716 km pada tahun 1904M. Dalam tempoh tersebut, bilangan telegram yang dihantar ialah daripada 1 juta kepada 3 juta dengan hasil pendapatan diperoleh daripada 39.2 juta *kuruş* kepada 89.38 juta *kuruş*. Selepas Perang Crimea, kemudahan telegraf dalam Kerajaan ‘Uthmaniyyah diuruskan oleh bangsa asing. Namun begitu, selepas tahun 1876M, sekolah bagi melatih tenaga mahir dalam bidang ini diperkenalkan bagi menggantikan khidmat tenaga asing (Shaw & Shaw 1977: 228). Sultan ‘Abd al-Hamid II membina stesen-stesen telegraf di setiap bandar dalam Kerajaan ‘Uthmaniyyah seperti Makkah, Madinah, Damsyik, Tripoli Barat dan menghubungkannya dengan Istanbul. Beliau menubuhkan Kementerian Telegraf yang bertanggungjawab khusus untuk mengawal selia (Eeman 2007: 721).

Perkhidmatan pos dalam Kerajaan ‘Uthmaniyyah mula beroperasi sejak tahun 1841M bagi menghadapi persaingan dengan perkhidmatan pos oleh negara luar yang sedia ada. Semasa zaman pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II, perkhidmatan pos Kerajaan ‘Uthmaniyyah semakin berkembang pesat. Pada tahun 1888M, sebanyak 11.5 juta surat dan bungkusan dihantar dan semakin meningkat sebanyak 24.38 juta pada tahun 1904M. Kerajaan ‘Uthmaniyyah menyasarkan keuntungan yang tinggi setelah persaingan dengan perkhidmatan pos asing dapat dihapuskan. Selain itu, Kerajaan ‘Uthmaniyyah menguruskan sendiri perkhidmatan pos luar negara mereka dengan menghantar surat-surat menerusi jalan

laut ke Marseilles, Brindisi dan Varna. Surat-surat turut dihantar menerusi jalan kereta api. Kerajaan 'Uthmaniyyah menutup pejabat asing dengan menarik balik keizinan untuk mereka menghantar surat dalam Kerajaan 'Uthmaniyyah (Shaw & Shaw 1977: 228-230).

PROJEK KERETA API HIJAZ

Projek Kereta Api Hijaz merupakan projek kereta api yang amat sinonim dengan polisi Pan-Islamisme. Projek ini dilancarkan pada awal bulan Mei 1900M menerusi titah Sultan 'Abd al-Hamid II bagi menghubungkan Damsyik, Madinah dan Makkah. Projek ini bertujuan untuk mempermudah perjalanan jemaah haji dalam menunaikan rukun Islam tersebut. Sebelum ini, perjalanan dari Damsyik ke Madinah dengan menunggang unta mengambil masa sekitar 40 hari. Namun, menerusi perkhidmatan kereta api ini, ia mampu menjimatkan perjalanan sejauh 1,200 km antara dua bandar tersebut dalam masa tiga hari sahaja. Projek ini dirasmikan dengan penuh gemilang pada 1 September 1908M sempena ulang tahun ke-33 pemerintahan Sultan 'Abd al-Hamid II (Tourret 1989: 11, 19; Hülögü 2010: xviii-xix).

Sultan 'Abd al-Hamid II melihat projek Kereta Api Hijaz mampu meningkatkan reputasi beliau sebagai Khalifah umat Islam. Malah, beberapa tahun sebelum pembinaan projek tersebut, beliau telah melaksanakan beberapa usaha dalam mengukuhkan kedudukannya sebagai Khalifah dan menggiatkan penyebaran Pan-Islamisme (Pears 1973: 164; Quataert 1994: 809). Sultan 'Abd al-Hamid II melantik setiausaha keduanya, 'Izzat Pasha sebagai pengurus projek tersebut. Majoriti pekerja diambil dari wilayah-wilayah 'Uthmaniyyah termasuk khidmat tentera dengan insentif yang khusus diberikan. Projek tersebut menggunakan kepakaran jurutera Jerman, Heinrich August Meissner yang menguruskan hal-hal teknikal (Özyüksel 2014: 97, 105).

Projek Kereta Api Hijaz merupakan sebuah projek yang unik dan mempunyai nilai sentimental ke-Islaman tersendiri berbanding projek kereta api yang berada dalam Kerajaan 'Uthmaniyyah. Malah, ramai sarjana bersetuju projek tersebut merupakan manifestasi terbesar pelaksanaan polisi Pan-Islamisme yang dilaungkan oleh Sultan 'Abd al-Hamid II (Luke 1936: 129). Ini kerana sebahagian dana pembinaan projek ini diperoleh daripada derma umat Islam dari pelbagai tempat sebagai tanda sokongan (Gülen 2012: 335). Malah, Sultan 'Abd al-Hamid II sendiri memulakan sumbangan beliau sebanyak 50,000 *Lira* emas (al-Sallabi 2001: 431).

Menurut al-Marjih (1996: 113), Sultan 'Abd al-Hamid II memberikan perhatian yang serius dalam merencana projek kereta api bagi mencapai tiga matlamat berikut:

1. Menghubungkan wilayah-wilayah dalam Kerajaan 'Uthmaniyyah yang jauh bagi menyatupadukan negara dan memastikan keberjayaan polis Pan-Islamisme dalam menghadapi cengkaman penjajahan.
2. Memastikan wilayah-wilayah tersebut bergabung dengan Kerajaan 'Uthmaniyyah dengan tunduk kepada undang-undang tentera yang menyatakan dengan jelas kewajipan mereka bekerjasama untuk mempertahankan *Khilafah Islamiyyah* dengan harta dan nyawa.
3. Memudahkan misi mempertahankan Kerajaan 'Uthmaniyyah dari setiap sempadan daripada diceroboh oleh musuh. Ini kerana kereta api dapat mempercepatkan ketibaan tentera 'Uthmaniyyah wilayah-wilayah tersebut.

KESIMPULAN

Sultan 'Abd al-Hamid II ialah seorang pencetus dan penggerak dalam usaha untuk memulihkan kedudukan Kerajaan 'Uthmaniyyah sebagai penaung *Khilafah Islamiyyah*. Pengalaman hidup beliau yang rencam menjadikan beliau seorang yang bersemangat untuk maju dan sentiasa berusaha mencipta peluang untuk berjaya. Beliau menyedari umat Islam ketika itu ketinggalan jauh dalam pelbagai sudut sehingga mereka dapat dijajah oleh kuasa-kuasa Barat. Oleh yang demikian, beliau merencana sebuah polisi bagi membangkitkan Kerajaan 'Uthmaniyyah dan dunia Islam yang sedang mengalami fasa kelemahan. Pengisytiharaan polisi Pan-Islamisme menjadi suatu seruan yang penting bagi menyatupadukan umat Islam yang pelbagai bangsa, bahasa, budaya dan fahaman. Polisi Pan-Islamisme tidak dapat direalisasikan sekiranya mengharapkan semata-mata kepada peranan Sultan 'Abd al-Hamid II seorang sahaja. Keterlibatan ramai pihak yang sentiasa menyokong dan berkhidmat kepada beliau menjadi asas kekuatan polisi tersebut sehingga tersebar luas kepada masyarakat Islam. Peranan tokoh pendakwah dan intelektual, jaringan aliran tasawuf, penstrukturan institusi pengajian ilmu, kemampuan Sultan 'Abd al-Hamid II dalam berdiplomasi, pembangunan sistem telegraf, sistem pos dan projek Kereta Api Hijaz menjadi wadah bagi memmanifestasikan polisi kesatuan umat Islam tersebut. Justeru, segala aspek yang digarap dapat memberikan sedikit ruang pembangunan kepada

umat Islam, meskipun tidak dapat mengubah secara total isu penjajahan dan ketinggalan umat Islam. Namun, sedikit sebanyak inisiatif ini mampu mewujudkan semangat kebangkitan umat Islam dan menyelamatkan Kerajaan ‘Uthmaniyyah selama tiga dekad daripada memasuki fasa kejatuhannya.

RUJUKAN

- Agnes, M. 1999. *Webster's New World College Dictionary*. New York: Macmillan General Reference.
- ‘A’ishah, al-Amirah ‘Uthman Ughli. 1991. *Walidi al-Sultan ‘Abd al-Hamid al-Thani*. ‘Amman: Dar al-Bashir.
- Auni Abdullah. 2015. *Pemikiran Politik Islam dalam Sejarah Persuratan Alam Melayu*. Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Bik, Muhammad Farid. 1977. *Tarikh al-Dawlah al-‘Aliyyah al-‘Uthmaniyyah*. Bayrut: Dar al-Jayl.
- Deringil, Selim. 1991. Legitimacy structures in the Ottoman state: The reign of Abdulhamid II (1876-1909). *International Journal of Middle East Studies* 23(3): 345-359.
- Eeman Mohamed Abbas. 2007. *Sultan ‘Abd al-Hamid II dan Kejatuhan Khilafah Islamiah, Peranan Gerakan Nasionalis & Golongan Minoriti*. Kuala Lumpur : Pustaka Salam Sdn. Bhd.
- Ermy Azziaty Rozali. 2002. Polisi Pan-Islamisme dalam Dawlah ‘Uthmaniyyah di bawah pemerintahan Sultan ‘Abd al-Hamid II (1824-1918M) serta kesannya terhadap Asia Tenggara. Tesis Sarjana. Jabatan Pengajian Arab dan Tamadun Islam, Fakulti Pengajian Islam, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Ermy Azziaty Rozali. 2014. Role of Syeikh Ahmad Zain al-Fatani in Malay publications and printing in the Middle East. *al-Hikmah: Journal of Islamic Dakwah* 6(2): 144-153.
- Gülen, Salih. 2012. *The Ottoman Sultans Mighty Guests of the Throne*. New York: Blue Dome Press.
- Harb, Muhammad. t.th. *Mudhakkirat Sultan ‘Abd al-Hamid al-Thani*. Dimashq: Dar al-Qalam.
- Harb, Muhammad. 1996. *al-Sultan ‘Abd al-Hamid al-Thani Akhir al-Salatin al-‘Uthmaniyyin al-Kibar*. Dimashq: Dar al-Qalam.
- Haslip, J. 1973. *The Sultan the Life of Abdul Hamid II*. Edisi Baru. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Hülagü, M. Metin. 2010. *The Hejaz Railway the Construction of a New Hope*. New York: Blue Dome Press.
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram. 1968. *Lisan al-‘Arab*. Jil. 12. Bayrut: Dar Sadir & Dar Bayrut.
- Jomier. 1985. Jamal al-Din al-Afghani. Dlm. *The Encyclopedia of Islam*, hlm. 248. Jil. 3. Leiden: E.J. Brill.
- Keddie, N.R. 1966. The Pan-Islamic appeal: Afghani and Abdülhamid II. *Middle Eastern Studies* 3(1): 46-67.
- Kinross, L. 1977. *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*. New York: William Morrow and Company, Inc.
- Klein, E. 1996. *A Comprehensive Etymology Dictionary of the English Language*. Amsterdam: Elsevier Publishing Company.
- Laffan, M.F. 2003. *Islamic Nationhood and Colonial Indonesia*. London: Routledge Curzon.
- Landau, J.M. 1990. *The Politics of Pan-Islamism: Ideology and Organization*. Oxford: Clarendon Press.
- Lee, D.E. 1942. The origins of Pan-Islamism. *The American Historical Review* 47(2): 278-287.
- Luke, H. 1955. *The Old Turkey and the New from Byzantium to Ankara*. London: Geoffrey Bles Ltd.
- Mardin, Şerif. 1995. Tanzimat. Dlm. *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, hlm. 183-187. Jil. 4. New York: Oxford University Press.
- al-Marjih, Muwaffaq Bani. 1996. *Sahwat al-Rajul al-Marid wa al-Sultan ‘Abd al-Hamid al-Thani wa al-Khilafah al-Islamiyyah*. Ed. ke-8. t.tp.: Dar al-Kuwayt.
- Meyerhof. 1993. Mustafa Kamil Pasha. Dlm. *The Encyclopedia of Islam*, hlm. 715-176. Jil. 7. Leiden: E.J. Brill.
- Onions, C.T., Friedrichsen, G.W.S. & Burchfield, R.W. 1966. *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford: Clarendon Press.
- Özcan, Azmi. 1997. *Pan-Islamism Indian Muslim, the Ottoman and Britain*. Leiden: E.J. Brill.
- Özyüksel, Murat. 2014. *The Hejaz Railway and the Ottoman Empire. Modernity, Industrialisation and Ottoman Decline*. Terj. Sezin Tekin. New York: I.B. Tauris & Co. Ltd.
- Pears, Edwin. 1973. *Life of Abdul Hamid*. New York: Arno Press.
- Quataert, D. 1994. The age of reforms, 1812-1914 (Construction). Dlm. İnalcik, Halil & Quataert, D. (pnyt.). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, hlm. 807-809. London: Cambridge University Press.
- al-Sallabi, ‘Ali Muhammad. 2001. *al-Dawlah al-‘Uthmaniyyah ‘Awamil al-Nuhud wa Asbab al-Suqut*. Burt Sa‘id: Dar al-Tawzi‘ wa al-Nashr al-Islamiyyah.
- Shaw, S.J. & Shaw, E.K. 1977. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey Reform, Revolution and Republic, The Rise of Modern Turkey 1808-1975*. Jil. 2. London: Cambridge University Press.
- Thompson, D. 1995. *The Concise Oxford Dictionary of Current English*. Oxford: Clarendon Press.
- Touret, R. 1989. *Hedjaz Railway*. Oxon: Touret Publishing.
- Wan Mohd Saghir Abdullah. 2005. *Syeikh Ahmad al-Fatani Pemikir Agung Melayu dan Islam*. Jil. 1. Kuala Lumpur: Khazanah Fathaniyah.
- Wan Mohd Saghir Abdullah. 2006. Syeikh Ahmad kaji sejarah Uthmaniyyah. *Berita Harian*. 18 Julai.

Zulhelman Roslan
Jabatan Pengajian Arab dan Tamadun Islam
Fakulti Pengajian Islam
Universiti Kebangsaan Malaysia
43600 UKM Bangi
Selangor Darul Ehsan
MALAYSIA
zulhelman92roslan@gmail.com

Ermy Azziaty Rozali
Jabatan Pengajian Arab dan Tamadun Islam
Fakulti Pengajian Islam
Universiti Kebangsaan Malaysia
43600 UKM Bangi
Selangor Darul Ehsan
MALAYSIA
ermy@ukm.edu.my

